

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen
22e jaargang
december 2003

Met *Andere* Woorden

De titels 'Oude Testament'
en 'Nieuwe Testament'

pagina 3

R. Buitenwerf

H.J. de Jonge

Moeilijkheden en
mogelijkheden.
Nije Fryske Bibeloersetting
25 jaar

pagina 12

B. Smilde

Column:
U of jij – sukkelen met de
aanspreekvormen

pagina 20

C. Verheul

Ohola en Oholiba: de
gekuiste versie van Ezechiël
23 in de *Targum Jonathan*

pagina 24

A. Damsma

Proefschrift Londroma
Bandony

pagina 33

A. Verheij

03 • 4

Nederlands
Bijbelgenootschap

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

22ste jaargang nr. 4, december 2003

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95
E-mail: info@bijbelgenootschap.nl
Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl
In samenwerking met:
Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.
E-mail: vl.bijbelgenootschap@ping.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven in de leesvormen braille en grootletter, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 56 54 77.

Redactie:

dr. A.J. van den Berg (hoofdredacteur), dr. R. Buitenwerf, dr. J. van Dorp,
dr. K.A. van der Jagt, drs. T. Mewe, dr. L.J. de Regt, drs. C. Verheul,
drs. M. Vermeij (eindredacteur) en prof.dr. L.J. de Vries

Kopijredactie:

mw. A. Westra

Redactiesecretariaat:

mw. S. van Altena, tel. (023) 514 61 76 en e-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Basis-layout:

Tineke Wieringa BNO, Haren

Opmaak en druk:

PlantijnCasparie Heerhugowaard

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op bankrekeningnummer 26 63 80 808 of giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van *de* redactie

Dit nummer, dat weer gevarieerd van inhoud is, opent met een artikel van de Leidse nieuwtestamentici Buitenwerf en De Jonge over een kwestie waarover in de Nederlandse vakliteratuur niet veel gepubliceerd is: de titels *Oude Testament* en *Nieuwe Testament*. De auteurs laten zien wanneer en waar deze titels voor het eerst als aanduidingen van delen van de christelijke canon gebruikt werden, wat de oorspronkelijke betekenis ervan was en hoe deze titels snel ingeburgerd raakten in het spraakgebruik van de vroege kerk.

In juni was het vijftiende jaar geleden dat de nieuwe Friese bijbelvertaling verscheen. Bijbelvertaler Smilde – hij was nauw betrokken bij de totstandkoming van deze vertaling – schetst welke moeilijkheden het vertalen in het Fries met zich meebracht en hij illustreert dat aan de hand van voorbeelden.

Sinds half oktober verschijnt er een wekelijkse column over *De Nieuwe Bijbelvertaling* in het Friesch Dagblad. De columns, geschreven door drie vertalers, raken zo nauw aan het onderwerp van *Met *Andere* Woorden* – bijbelvertalen –, dat de redactie besloten heeft in de komende tijd zo nu en dan een column op te nemen. De column in dit nummer gaat over het gebruik van de aanspreekvorm 'u' of 'jij' in *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Theologe Damsma gaat in op de bewoordingen, veelal expliciet seksueel van aard, die in Ezechiël 23 gebruikt worden om de politieke en religieuze afvalligheid van Gods volk te verbeelden. Zij gaat na hoe deze bewoordingen in de Aramese vertaling van Ezechiël – de *Targum Jonathan* – zijn weergegeven.

Het buitenland komt aan bod met de bespreking van het proefschrift van bijbelvertaler Londroma Bandony, die uit Kongo afkomstig is. In zijn proefschrift behandelt hij de vraag hoe in het Lendu om te gaan met staande uitdrukkingen in het bijbels Hebreeuws.

In een korte bijdrage wordt aandacht geschonken aan het werk van het Bijbelgenootschap in Papoea Nieuw-Guinea, dat met steun van de United Bible Societies opgezet is.

Wanneer u dit nummer ontvangt, is *Met *Andere* Woorden* ook te lezen op de website van het NBG (www.bijbelgenootschap.nl/vertalen en vertalingen). Meer hierover en over andere zaken leest u in de rubriek *Kort Nieuws*.

De afbeeldingen in dit decembernummer hebben betrekking op het kerstverhaal en zijn afkomstig uit diverse oude prentbijbels uit de bibliotheek van het NBG.

Foto voorkant:

'De Herders vinden het Kindeken in de Kribbe', uit: *Taferelen der voornaamste geschiedenissen van het Nieuwe Testament, door de vermaarde kunstenaars Hoet, Houbraken, en Picart getekent, en van de beste meesters in koper gesneden, en met beschrijvingen uitgebreid, 's Graavenhaage 1728*

Foto: Sandra Haverman/NBG

De aankondiging aan Maria van F.P. Michetti, uit: *Bijbel ... met honderd platen in koperdruk ... van de beroemdste hedendaagse meesters (Julianabijbel)*, Amsterdam 1900

Foto: Sandra Haverman/NBG

De titels 'Oude Testament' en 'Nieuwe Testament'

Rieuwerd Buitenwerf en Henk Jan de Jonge

In nagenoeg elke bijbelvertaling van de christelijke canon worden de twee delen van die canon aangeduid als 'Oude Testament' en 'Nieuwe Testament'. Recentelijk zijn deze benamingen door sommige theologen ter discussie gesteld, vooral vanwege de veronderstelde depreciërende klank van het woord 'oud' in de titel Oude Testament.

Aangedragen alternatieven zijn bijvoorbeeld 'Eerste en Tweede Testament', 'Hebreeuwse Bijbel', 'Boeken van het verbond'. Bij het vaststellen van nieuwe titels wordt echter meestal voorbijgegaan aan de herkomst van de traditionele benamingen Oude en Nieuwe Testament en aan de functie die ze oorspronkelijk hadden en in vertalingen nog vervullen. In deze bijdrage wordt gepoogd in het kort de herkomst te beschrijven.¹

De betekenis van het woord *diathêkê*

De titels Oude Testament en Nieuwe Testament zijn vertalingen van Griekse titels, *palaia diathêkê* en *kainê diathêkê*. Meestal wordt het woord *diathêkê* in het Nederlands vertaald met 'verbond', maar die vertaling kan misleidend zijn. In het Grieks wordt *diathêkê* in het algemeen niet gebruikt om een verbond in de zin van een overeenkomst tussen twee personen aan te duiden.² *Diathêkê* betekent 'wilsbeschikking' (overigens niet noodzakelijkerwijs in de zin van 'laatste wilsbeschikking' zoals ons woord 'testament'). Met andere woorden: iemand legt iemand anders zijn of haar wil op, in de verwachting dat deze wordt uitgevoerd. Het Nederlands kent geen precies equivalent van *diathêkê*. Het meest in de buurt komt 'regeling' of 'ordening'.³ Om te zien wat *diathêkê* betekent in de benamingen van het joodse en christelijke deel van de Bijbel, moeten we kijken naar de tweede-eeuwse auteurs die dat woord voor het eerst in die context gebruikten. Het

gebruik van de term bij deze auteurs heeft een traditie die terugreikt tot in het Nieuwe Testament. Laten we daar eerst naar kijken.

Terminologie uit het Nieuwe Testament

In het Nieuwe Testament is sprake van een ‘nieuwe *diathêkê*’, een ‘nieuwe regeling/wilsbeschikking/ordening/beschikking’ en een ‘oude *diathêkê*’. Het is een oude vroegchristelijke voorstelling dat God een ‘regeling’ met de mensen treft waarin vastligt hoe God wil dat zij leven (in moreel en religieus opzicht). De uitvoering van Gods wil wordt beloond met eschatologisch heil.

In sommige brieven van Paulus en de brief aan de Hebreeënen wordt een onderscheid gemaakt tussen een nieuwe en een oude ‘regeling’. Daarmee wordt bedoeld dat God door de komst en de dood en opstanding van Jezus Christus zijn oude wilsbeschikking, aan Israël gegeven op de Sinai, een vervolg heeft gegeven in een nieuwe regeling. Voor de komst van Christus was het de bedoeling dat de mens zich hield aan de voorwaarden van de oude regeling. Na de komst van Christus is de nieuwe wilsbeschikking van God van kracht geworden.

Bij Paulus is het onderscheid tussen een nieuwe en een oude regeling nog geen versteende voorstelling. Zo lezen we in 2 Korintiërs 3:6: ‘Hij heeft ons geschikt gemaakt om een nieuwe ordening te dienen: niet die van een geschreven wet, maar die van zijn Geest. Want de letter doodt, maar de Geest maakt levend.’ Paulus maakt een contrast tussen de *diathêkê* van vroeger, waarbij de geschreven wet centraal stond (ofwel: de regeling was dat mensen zich moesten houden aan de letter van de wet), en een nieuwe *diathêkê*, die draait om de Geest.

Even verderop, in 2 Korintiërs 3:14, verwoordt Paulus dit opnieuw, nu letterlijk met behulp van de term ‘oude *diathêkê*’: ‘Hun geest is zelfs ongevoelig geworden, want dezelfde sluier ligt tot op de dag van vandaag over de oude ordening wanneer die voorgelezen wordt. Hij wordt pas weggenomen door de eenheid met Christus.’ Volgens Paulus heeft God de joden van zijn tijd niet in staat gesteld Gods waarheid te horen. Bij joden gaat het om de letter van de wet, de ‘oude *diathêkê*’, dat is de Mozaïsche wet, en alleen ‘in Christus’ wordt de goddelijke waarheid, de ‘nieuwe *diathêkê*’, zichtbaar. Voor Paulus is de ‘oude regeling’ synoniem met de joodse wet, waarin God voorheen zijn band met zijn volk en zijn regels kenbaar had gemaakt.

Het woord *diathêkê* (met en zonder ‘nieuw’) treffen we ook aan in verscheidene verhalen over Jezus’ laatste avondmaal (1 Korintiërs 11:25; Marcus 14:24; Matteüs 26:28; Lucas 22:20). Uit deze passages blijkt dat in de optiek van vroege christenen de nieuwe regeling, net als de oude van de Sinai, met bloed bevestigd is, namelijk met het bloed van Jezus. Het idee

dat de regeling van God met zijn volk vernieuwd zou worden en de term ‘nieuwe regeling’ ontleenden zij aan Jeremia 31:31 (Septuagint: 38:31). De terminologie zoals die voorkomt bij Paulus komt ook voor bij de auteur van de Hebreeënbrief. Die verbindt de gedachte expliciet met de profetie van Jeremia (Jeremia 31:31-34) waarin God een nieuwe *diathêkê* aan Israël belooft, een die ze niet zullen overtreden omdat de regels ervan ‘in hun hart’ geschreven zullen zijn; zie Hebreeënen 8:8-10; 10:16-18. Verder speelt de auteur met verschillende betekenissen van het woord – in 9:15-28 betekent het afwisselend ‘regeling’ en ‘laatste wilsbeschikking’. Naar analogie van het feit dat de dood van een erflater nodig is om een testament in werking te stellen, wordt betoogd dat zowel de vroegere als de nieuwe regeling door een dood bekrachtigd moest worden; het oude jaarlijks, het nieuwe slechts eenmaal, namelijk met de dood van Christus.⁴ Het moge duidelijk zijn dat dit concept van een nieuwe tijd, waarin een nieuwe ‘ordening’ van toepassing is, die God met Jezus’ dood en opstanding heeft doen ingaan, christelijk is.⁵ Maar het onderscheid is oorspronkelijk chronologisch, bedoeld om de positie van God ten opzichte van de christelijke kerk aan te duiden. Let wel, de termen ‘oude en nieuwe regeling’ worden in de nieuwtestamentische geschriften nog niet als vaste titels van verzamelingen geschriften gebruikt.

‘De boeken van de oude ordening’

De uitdrukking ‘boeken van de oude *diathêkê*’ als aanduiding voor de oudtestamentische canon komt voor het eerst voor bij Melito van Sardes (gestorven rond 190 na Christus).⁶ In het voorwoord van *Eclogae*, een grotendeels verloren gegane bloemlezing van passages uit het Oude Testament die waarschijnlijk dateert van ongeveer 170 na Christus, vertelt Melito dat hij naar Palestina is gegaan om zich daar op de hoogte te stellen van de precieze afbakening en volgorde van de canon van de ‘oude boeken’ (de passage is bewaard gebleven in Eusebius, *Historia Ecclesiastica* IV 26.13-14):

(13) Melito aan Onesimus, (zijn) broeder, gegroet.

In uw ijver voor de leer hebt u dikwijls gevraagd om geselecteerde passages uit de Wet en de Profeten die betrekking hebben op de Redder en ons gehele geloof. Ook wilde u nauwkeurige kennis vergaren over het aantal en de volgorde van de oude boeken (*palaia biblia*). Ik heb mij ervoor ingezet u de gevraagde informatie te bezorgen, omdat ik uw ijver voor het geloof ken en uw leergierigheid met betrekking tot de leer; uit verlangen naar God verkiest u deze dingen boven alle andere, en strijdt u voor eeuwige redding. (14) Ik ben naar het Oosten

gegaan, en toen ik op de plaats waar alles verkondigd is en gebeurd is gekomen was, heb ik nauwkeurige informatie verkregen over de boeken van de oude ordening (*ta tēs palaias diathêkēs biblia*), en die stuur ik u hierbij. De namen ervan zijn: de vijf boeken van Mozes, Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deuteronomium; Jozua, zoon van Nun; Rechters; Ruth, Koningen (vier boeken); Kronieken (twee boeken); Psalmen van David; Spreuken en Wijsheid van Salomo⁷; Prediker; Hooglied; Job; Profeten: Jesaja, Jeremia, de twaalf in één boek, Daniël, Ezechiël, Ezra⁸. Daaruit heb ik uittreksels gemaakt, die ik in zes boeken heb onderverdeeld.⁹

Deze passage dateert uit de tijd voor de afronding van de nieuwtestamentische canon. De heilige Schrift van zowel christenen als joden bestond toen Melito bovenstaand voorwoord schreef uit de boeken van de joodse Bijbel. Het is dus onmogelijk dat Melito een onderscheid probeerde te maken tussen de boeken van de joodse Bijbel en de boeken van het Nieuwe Testament.¹⁰ Hij kende ‘boeken van de oude regeling’, maar die stonden voor hem nog niet tegenover ‘de boeken van de nieuwe regeling’.

Melito's waardering voor de boeken van de joodse Bijbel blijkt uit zijn brief overduidelijk: hij ziet ze, net als de eerste christenen die in het Nieuwe Testament aan het woord komen, als heilige boeken van een eerbiedwaardige leeftijd (hij duidt ze aan als ‘de oude boeken’) waarin God de komst van Christus voorzegt heeft. Het is dus ook niet uit depreciatie dat Melito spreekt van ‘de boeken van de oude ordening’.¹¹ In de oude wereld gold wat ‘oud’ was juist als eerbiedwaardig en waardevol. Om Melito's aanduiding te begrijpen moeten we terug naar het hierboven beschreven onderscheid tussen Gods oude ‘regeling’ met of ‘ordening’ voor de wereld en de nieuwe. Als christen rekent Melito zich tot hen die leven onder de nieuwe regeling. Hoewel de joodse Bijbel in zijn ogen voorspellingen over Christus bevat, en een verzameling eerbiedwaardige, oude, door God geopenbaarde boeken is, is het tegelijkertijd de verzameling boeken die hoort bij de oude regeling. Als christen maakt Melito dus gebruik van een zeer oud christelijk theologisch concept om het jodendom te onderscheiden van het christendom. Het nieuwe is dat hij de boeken van het jodendom (die, zoals gezegd, voor hem ook boeken van het christendom zijn) aanduidt als ‘de boeken die horen bij de oude regeling’.

In polemieken tussen joden en christenen werd vaak verwezen naar geschriften behorend tot de joodse Bijbel. Om te voorkomen dat discussies bepaald werden door onenigheid over de omvang van de canon

achtten sommige christenen het verstandig een onverdacht joodse canon als ijkpunt te nemen. Vandaar Onesimus' vraag over de hoeveelheid en volgorde van de boeken, en vandaar Melito's bezoek aan Palestina.¹²

‘Het boek van de nieuwe ordening van het evangelie’

De term ‘Nieuwe Testament’ is, voorzover bekend, voor het eerst als aanduiding voor een verzameling canonieke vroegchristelijke boeken gebruikt door een anonieme anti-montanist in ongeveer 191/192 na Christus.¹³ Deze anonymus wordt als volgt geciteerd door Eusebius, *Historia Ecclesiastica* V 16.3:

Het is nu al een hele tijd geleden, geliefde Abircius Marcellus, dat mij door u gevraagd is een traktaat te schrijven tegen de naar Miltiades genoemde sekte, maar ik heb daar tot nu toe over gearzeld, niet uit onvermogen om de dwaalleer te weerleggen en van de waarheid te getuigen, maar uit angst en schroom dat ik bij iemand de indruk zou wekken iets toe te willen voegen aan, of aan te passen in het boek van de nieuwe ordening van het evangelie (*ho tēs tou euangelion kainēs diathêkēs logos*), waaraan niets kan worden toegevoegd en waarvan niets kan worden afgenomen door iemand die beoogt volgens dat evangelie te leven.¹⁴

De frase *ho tēs tou euangelion kainēs diathêkēs logos* is niet erg helder. Er is niet kortweg sprake van ‘de nieuwe *diathêkē*’, maar van ‘de nieuwe *diathêkē* van het evangelie’. Op zich zou deze frase uitgelegd kunnen worden als een theologische aanduiding van het boek van het christendom, dus ‘het boek van de evangelieverkondiging zoals die is in de nieuwe ordening’ (in dat geval zou ‘evangelie’ moeten worden uitgelegd als ‘de christelijke evangelieprediking’).

De woorden ‘de nieuwe *diathêkē* van het evangelie’ vormen een bepaling bij *ho logos*, ‘het boek’. De schrijver spreekt hier over ‘het boek van de christelijke verkondiging’, waarmee hij doelt op een schriftelijke bron. Het canonieke gezag ervan blijkt uit zijn opmerkingen over de onmogelijkheid en onwenselijkheid van het toevoegen en weglaten van gedeelten. Juist de strijd tegen ketterijen maakte het noodzakelijk een goed gedefinieerde en afgesloten canon te hebben. Anders dan Melito geeft de anonieme auteur geen lijst namen van boeken die hij tot de canon rekende. Hij spreekt niet van ‘boeken’ (meervoud) maar van ‘het boek’ (enkelvoud). We weten dat aan het eind van de tweede eeuw na Christus de nieuwtestamentische canon grotendeels vaststond (over een aantal boeken werd nog lang gediscussieerd). Het is dan ook zeer waarschijnlijk

dat de anonieme auteur doelt op een nieuwtestamentische canon, in welke vorm dan ook, en dat 'evangelie' hier verstaan moet worden als aanduiding voor de christelijke boodschap. Maar *diathêkê* betekent bij de anonieme schrijver van deze passage nog steeds niet 'verbond' maar 'ordering', 'regeling'.

Inburgering van de titels

Binnen enkele decennia raken de titels *palaia diathêkê* en *kainê diathêkê* ingeburgerd als namen van de twee delen van de canon. Ook in Latijnse geschriften worden de titels gebruikt, en wel als *vetus testamentum* en *novum testamentum*.¹⁵ Het woord *testamentum* betekent 'laatste wilsbeschikking', en dat is, zoals gezegd, slechts een van de betekenissen van *diathêkê*. De vertalingen *vetus* en *novum testamentum* laten zien dat de titels al voornamelijk fungeerden als aanduidingen van delen van de canon, en niet meer als aanduidingen van een eerdere en een latere fase van Gods relatie met mensen. Er zijn talloze passages waarmee dat geïllustreerd kan worden. Een goed voorbeeld is *Stromateis* V 10.61.1 van Clemens van Alexandrië (circa 150–215 na Christus):

Zo dan zijn de mysteriën die 'nu geopenbaard zijn aan de heiligen',¹⁶ verborgen geweest tot (de tijd van) de apostelen, en door hen overgeleverd zoals ze die van de Heer ontvangen hebben; ze waren verborgen in het Oude Testament (*en têi palaiai diathêkêi*).¹⁷

In deze passage zien we duidelijk dat *palaia diathêkê* gebruikt wordt als titel van een deel van de canon. Ook zien we hoe het Oude Testament in de vroege kerk vaak functioneerde: het bevatte voor de goede verstaander de waarheid aangaande Christus; die waarheid was echter aan de apostelen zonder sluier geopenbaard. Oude en Nieuwe Testament zijn titels geworden met een 'neutrale' betekenis.¹⁸

De titel Oude Testament en de relatie christendom-jodendom

Een van de argumenten die gebruikt worden tegen de titel Oude Testament is dat deze benaming uiting zou geven aan een lagere waardering voor het Oude Testament dan voor het Nieuwe. Het onderscheid tussen oud en nieuw zou met name problematisch zijn in de relatie tussen het christendom en het jodendom.

Vanuit historisch oogpunt is deze zorg niet gegrond: de titel Oude Testament is niet ontstaan als uiting van een negatieve waardering van een

deel van de canon. Ook moet het problematisch gehalte van het onderscheid in de hedendaagse tijd niet op de spits worden gedreven. Een bijbel waarin boeken van het Nieuwe Testament opgenomen zijn, is namelijk voor een gelovige jood sowieso onacceptabel, hoe de titel van de joodse Bijbel in deze verzameling ook luidt. De titel Oude Testament kan alleen in christelijke bijbels een aanduiding zijn van de verzameling boeken die voor joden de bijbelse canon vormt. In oorsprong is het juist een eervolle aanduiding, zoals bleek uit Melito.

Voor seculiere lezers geldt dat de Bijbel (hetzij de joodse, hetzij een christelijke) een vertaling is van een oude verzameling boeken. Voor hen zijn de namen Oude en Nieuwe Testament voor de deelverzamelingen neutraal.

Samenvatting

De titels Oude Testament en Nieuwe Testament zijn vertalingen van de Griekse uitdrukkingen *palaia diathêkê* en *kainê diathêkê*. *Diathêkê* betekent 'regeling', 'ordering', 'testament', 'beschikking'. Deze Griekse uitdrukkingen komen voor in het Nieuwe Testament als aanduidingen van Gods relatie met de mensen voor en na de komst van Christus, maar worden in de tweede eeuw voor het eerst gebruikt om er verzamelingen boeken mee aan te duiden. Aanvankelijk gebeurde dat onder toevoeging van de woorden 'de boeken/het boek van ...': 'de boeken van de oude ordening' en 'het boek van de nieuwe evangelische ordening'. Aan het begin van de derde eeuw worden de beide uitdrukkingen zonder 'boek(en) van' in christelijke geschriften gebruikt als titels van de delen van de canon. Al in deze vroege geschriften hebben de titels vooral een verwijfsfunctie – ze verwijzen naar een van de twee delen van de canon en functioneren als neutrale titels.

Dr. R. Buitenwerf is vertaalcoördinator Nieuwe Testament bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Prof.dr. H.J. de Jonge is hoogleraar aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Leiden voor de uitlegging van het Nieuwe Testament en vroegchristelijke letterkunde.

Noten

1. Zie ook: H. von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, Beiträge zur historischen Theologie 39, Tübingen 1968, p. 304–311; W.C. van Unnik, 'De la

- règle mête *prostheinaî mête afelein* dans l'histoire du canon', in: J. Reiling (et al., eds.), *Sparsa collecta. The Collected Essays of W.C. van Unnik 2*, Supplements to Novum Testamentum 30, Leiden 1980, p. 123-156 (= *Vigiliae christianae* 3 [1949], p. 1-36); Van Unnik, 'Hê kainê diathêkê - a Problem in the Early History of the Canon', in: *Sparsa collecta 2*, p. 157-171.
2. Om 'verbond' of 'overeenkomst' in eigenlijke zin aan te duiden wordt in het Grieks het woord *sunthêkê* gebruikt.
 3. Vgl. Von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, p. 305. Het werkwoord *dia-tithêmi* betekent 'regelen'. Een archaisch woord voor 'regeling' is 'bedeling'. In vertalingen van het Nieuwe Testament wordt *diathêkê* meestal vertaald met 'verbond', bij gebrek aan beter.
 4. In Hebreeën komt het woord *diathêkê* voor in de volgende verzen: 7:22; 8:6, 8-10; 9:4, 15-17, 20; 10:16, 29; 12:24; 13:20.
 5. In het onder meer in Qumran gevonden *Damascusdocument* (CD) komt de combinatie *ha-berit ha-chadasja*, 'het nieuwe verbond', een aantal keren voor als aanduiding voor de regeling tussen God en de groep waartoe de auteur behoort (CD-A VI 19; VIII 21; CD-B XIX 33-34). Uit CD wordt echter duidelijk dat het niet zozeer gaat om een nieuwe regeling, als wel om een hernieuwde en nu juiste naleving van de bestaande regeling op instigatie van God (zie bijv. CD-A VI 2, 11; CD-B XIX 28-31).
 6. In het Oude Testament wordt een aantal keren de term 'boek van het verbond' gebruikt om de Pentateuch of een deel daarvan aan te duiden (Exodus 24:7; 2 Koningen 23:2, 21; 2 Kronieken 34:30; 1 Makkabeeërs 1:57), maar nooit de Joodse Bijbel als geheel.
 7. Het is onzeker of Melito (indien zijn tekst bij Eusebius correct overgeleverd is) Spreuken en Wijsheid van Salomo als hetzelfde boek of als twee aparte boeken beschouwt.
 8. Ezra = Ezra en Nehemia. Het boek Ester ontbreekt.
 9. Tekst: G. Bardy (ed./vert.), *Eusèbe de Césarée. Histoire ecclésiastique I-IV*, Sources chrétiennes 31, Parijs 1952, p. 211.
 10. Zie Van Unnik, 'Hê kainê diathêkê', p. 163-164.
 11. Het is veelzeggend dat Melito op het christelijk paasfeest preekte over Exodus 12.
 12. Van Unnik, 'Hê kainê diathêkê', p. 163-164.
 13. Het montanisme was een sterk eschatologisch gerichte christelijke beweging waarin grote nadruk lag op ascetisme. De beweging begon in de tweede helft van de tweede eeuw na Christus op instigatie van Montanus, en heeft voortbestaan tot in de zesde eeuw.
 14. Tekst: G. Bardy (ed./vert.), *Eusèbe de Césarée. Histoire ecclésiastique V-VII*, Sources chrétiennes 41, Parijs 1955, p. 46. Zie Van Unnik, 'De la règle mête *prostheinaî mête afelein* dans l'histoire du canon'.
 15. Tertullianus gebruikt ook het woord 'instrumentum' als alternatieve vertaling van *diathêkê*. Dit woord moet niet worden opgevat als 'instrument' of 'middel' maar als

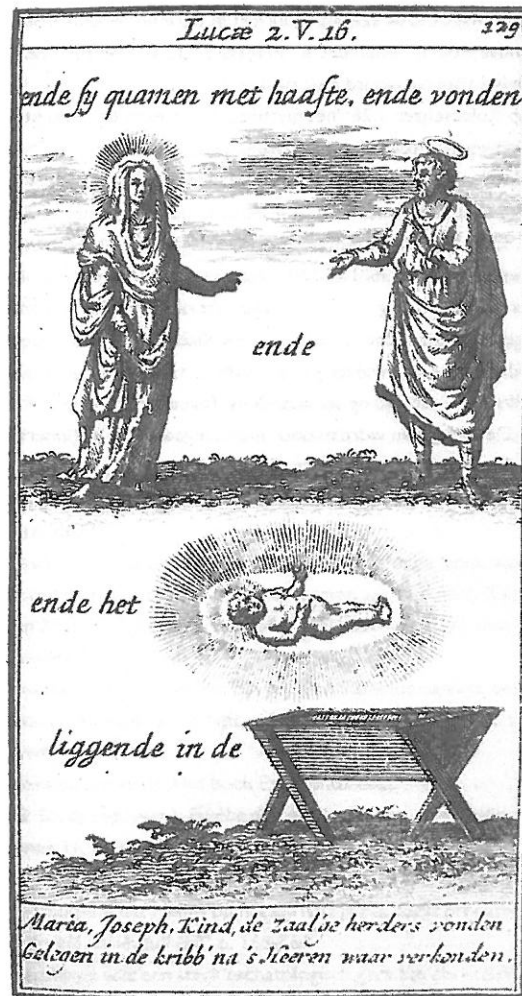
'schriftelijk document', in onderscheid tot regelingen in het algemeen, mondeling of schriftelijk, met andere woorden, als een aanscherping van het woord 'testamentum'. Zowel 'testamentum' als 'instrumentum' wordt door hem opgevat als een juridische term. Ook Erasmus gebruikt in 1516 het woord 'instrumentum'. Het Nederlandse woord 'testament' in de titels Oude en Nieuwe Testament is afkomstig van het Latijnse woord *testamentum*.

16. Toespeling op Kolossenzen 1:26: 'het mysterie dat eeuwen en geslachten lang verborgen is geweest – maar nu aan zijn heiligen is geopenbaard'.
17. Tekst: A. le Boulluec (ed.)/P. Voulet (vert.), *Clément d'Alexandrie. Stromate V. I*, Sources chrétiennes 278, Parijs 1981, p. 124, 126.
18. Vergelijk bijv. Clemens van Alexandrië, *Stromateis* III 6.54.4; Origenes, *Commentaar op het Johannes-evangelie* I 6.36, 13.80-81. Daarnaast komt andere terminologie voor. Justinus Martyr, *Dialog met Trypho*, gebruikt echter *palaia* en *kainê diathêkê* als chronologisch-theologische termen (zie bijv. XI 2 en 4, waarin gesteld wordt dat Christus de nieuwe *diathêkê* is). Justinus gebruikt *hai (hagiai) graphai*, 'de (heilige) Schriften', als aanduiding van het Oude Testament (zie bijv. LV 3 en LXXXVIII 8). De evangeliën worden door hem aangeduid als 'herinneringen van de apostelen (en hun volgelingen)' (zie bijv. C 4 en CIII 8).

Moeilijkheden en mogelijkheden.

Nije Fryske Bibeloersetting 25 jaar

Bernard Smilde

'Lucas 2:16', uit: De kleine print-bybel, waar in door verscheide afbeeldingen een meenigte van Bybelsche spreuken verklaart werden, Amsterdam 1736

Foto: Sandra Haverman/NBG

Dat bijbelvertalen geen sinecure is, weten de lezers van dit blad wel. En dat ondervindt een ieder die dit werk actief beoefent. Zo verging het ook de werkers van de *Nije Fryske Bibeloersetting* (verder NFBO genoemd), die op 10 mei 1978 werd aangeboden in de Grote Kerk te Leeuwarden. Onlangs vierden we het 25-jarig bestaan van deze vertaling.

Iedere bijbelvertaler heeft te maken met de weerbarstigheden van de oorspronkelijke talen en zeker in niet mindere mate met die van de taal waarin men overzet. Voor de eerste soort heeft men de steun van hulpmiddelen en helpers: woordenboeken, grammatica's en commentaren. Daarnaast is er de assistentie van hooggeleerde adviseurs. Mede door een blad als *The Bible Translator* zijn al heel wat oplossingen en verbeteringen gemeengoed geworden. Zo zal wel niemand meer het woordje *bar* in Psalm 2 met 'zoon' vertalen, sinds Hieronymus ontdekte dat dat echt niet kon, al blijft de vraag hoe het wél moet. Dat de 'avondwolven' uit Habakuk 1:8 en Sefanja 3:3 niets met de avond van doen hebben, maar wolven van de steppe zijn, zal niemand meer ontkennen. Iets minder overtuigd is de doorsnee vertaler ervan dat *šemeš* in Psalm 84:12 geen 'zon' meer is, maar op basis van Jesaja 54:12 eerder een soort bolwerk moet zijn.

Daarmee zitten we op het punt waar de beslissingen moeten vallen. Zo bij Johannes 1:2. Hier namen de vertalers van de NFBO een eigen beslissing, door het terugverwijzende *houtos* niet met 'dit' of 'het' te vertalen (onzijdig), maar mannelijk: 'Hy'. De hele context, zowel van de perikoop als het evangelie van Johannes, maakt immers duidelijk dat hier over een persoon gesproken wordt. In het Grieks bestaat dit probleem niet, omdat ook *logos* ('woord') daar mannelijk is. Maar in de ontvangende taal moet een keuze worden gemaakt. Merkwaardigerwijze werden we daarin

gesterkt door de negentiende-eeuwse dichter Isaïc da Costa, die dichtte: 'Halleluja! Lof zij het Lam, die onze zonden op zich nam'. (*Liedboek voor de kerken*, Gezang 259)

Ook de vertaling van 2 Timoteüs 3:16a met 'Elk Skriftwurd is troch God ynjûn' laat een eigen keuze zien om misverstanden, die andere vertalingen oproepen, te vermijden. Zo heeft de *Statenvertaling* 'Al de Schrift is van God ingegeven' en de *NBG-vertaling 1951* 'Elk van God ingegeven schriftwoord ...'

De belangrijkste ingreep – als ik dat woord hier mag gebruiken – was die bij het boek Micha. In de tijd dat onze vertaler dit boek onder handen nam, was onze theologische supervisor dr. A.S. van der Woude (1927-2000), de Groningse oudtestamenticus, bezig met het schrijven van zijn commentaar op Micha. Hij had toen al ontdekt dat we in de hoofdstukken 2 en 3 te maken hebben met een discussie tussen de profeet en zijn tegenstanders. In bespreking met een van onze vertalers werd hem duidelijk dat die discussie ook in de hoofdstukken 4 en 5 dóórloopt, zodat het bekende vredesvisioen (Micha 4:1-4) geen boodschap van Micha is, maar een citaat van Jesaja 2:2-4 in de mond van Micha's tegenstanders, die de woorden van Jesaja misbruiken om zich op loze gronden in te dekken tegen Micha's oordeelsprediking.

Mogelijkheden en moeilijkheden

Minstens zoveel weerbarstigheden ontmoet de bijbelvertaler bij het werk in eigen taal. Het Fries kent ze in groten getale. Het is aan de ene kant een rijke taal, rijk aan klank (we hebben vier verschillende i-klanken, vier verschillende oe-klanken, méér twee- en drieklanken dan het Nederlands), maar rijk vooral in idiomatische nuancering. Anderzijds is het Fries op bepaalde gebieden arm: we hebben bijna geen militaire vaktermen; dat een leger 'optrekt' is in het Fries eigenlijk niet uit te drukken.

Ook bij de weergave in eigen taal is de laatste decennia wel een aantal oplossingen gecreëerd die algemeen aanvaard zijn. Dat driemaal *psychè* in Lucas 12:18-20 niet driemaal met *ziel* kan worden weergegeven, zal ook de meeste verstokte idiolecticus moeten toegeven. Het betekent bij Lucas ongetwijfeld iets anders dan dat de rijke man tot de ontdekking kwam dat hij een ziel te verliezen had. Trouwens de zelfaansporing van de ziel in plaatsen als Psalm 103:1 en 146:1 verschaft de bijbelvertaler al moeilijkheden genoeg.

Eeuwenlang hebben de vertalers de bij de profeten veel voorkomende uitdrukking *bat Sion* slaafs weergegeven met 'de dochter van Sion'. Zo langzamerhand is nu wel doorgedrongen dat het woordje 'van' hier niet hoeft, omdat we te maken hebben met een personificatie van de inwoners van Jeruzalem. Het is dan nog de vraag of men wel zo ver moet gaan als de *Willibrordvertaling*, die ook het epitheton *dochter* maar weglaat.

Het aandeel van de begeleidende frisci, de taalkundige supervisors, maar niet te vergeten de advies- en leescommissie (12 niet-theologisch of taalkundig geschoolde medelezers) is van niet te onderschatten betekenis geweest. Om met dit laatste te beginnen: een landbouwer leverde een waardevolle bijdrage bij Marcus 4:31, waar het gaat over het mosterdzaad, dat het kleinste is van alle zaden. *Klein* is in het Fries *lyts*; dit woord had onze vertaler aanvankelijk dan ook gebruikt. Maar terecht maakte deze lezer erop attent dat boeren bij zaad niet spreken over *lyts* maar over *fyn*.

Meestal is het Hebreeuwse woord *raša* weergegeven met *goddeloos* of iets dergelijks. Dit kan niet meer, het geeft aanleiding tot misverstand, want het gaat hier niet om een atheïst, maar om iemand die in zijn levenspraktijk niet met God rekent, wat dan vooral uitkomt in zijn zedelijk gedrag. Een van onze vertalers stelde voor hiervoor het woord *ferkeard* te gebruiken, wat in het Fries een sterkere, meer absolute lading heeft dan in het Nederlands. Dit paste goed in Psalm 1:1, 4 en 6. Maar toen we dit - *ferkeard* - wilden toepassen in Psalm 3:8 ging het mis ('Gij hebt de goddelozen de tanden gebroken'). Een lezer signaleerde de 'Zweideutigheid' en reageerde met: 'Hadden het dan andere moeten zijn?' De vertaler redde de situatie heel handig met de toevoeging van het woordje *dy* en het werd: 'Jo brutsen dy ferkearden de toskén.' Het aanwijzend voornaamwoord heeft in het Fries een denigrerend accent. Een eigen keuze hebben we ook gemaakt in 2 Petrus 3:10, het laatste stukje. De *NBG-vertaling 1951* heeft hier: 'de aarde en de werken daarop zullen gevonden worden.' Deze uitspraak is voor de lezer onduidelijk. Sommige geleerden hebben gedacht dat hier een woordje van ontkenning is uitgevallen, zodat gelezen moet worden: 'zullen niet meer gevonden worden' in de zin van 'niet meer bestaan'. Dat men het in verschillende richtingen gezocht heeft, blijkt wel. Zo vertalen Bertrangs en Schippers 'zal rekenschap moeten geven'. Anne de Vries: 'komt bloot te liggen'. Onze vertalers hebben zich gerealiseerd dat een passief in het nieuwtestamentisch Grieks vaak wil aangeven: 'door God'. Zo kwamen we tot de weergave: 'sil Hy wol fine', een manier van zeggen die uitdrukt: zeker treffen met zijn oordeel.

Keuze omzeilen

In de regel moet een vertaling een duidelijke keuze maken. Soms echter ook een keuze omzeilen, wanneer de grondtekst daar aanleiding toe geeft. Dit is het geval bij Johannes 1:5: 'de duisternis heeft het licht niet ... *katelaben*'. De *Statenvertaling* heeft 'begrepen', de *NBG-vertaling 1951* 'gegrepen', *Groot Nieuws Bijbel*: 'heeft het niet kunnen doven'; *Willibrordvertaling*: 'nam het niet aan', *Straat*: 'het licht is door de duisternis niet aanvaard'; *New English Bible* (1977): 'has never mastered it'; *Good News*: 'has never put it out'; *Bible de Jérusalem*: 'et les ténèbres ne l'ont pas saisie'. Hier vonden onze vertalers: 'en dochs hat it tsjuster der net oan wollen', wat méér gevoelens omsluit dan 'aanvaard'.

Semitismen

Wie van gedachte is dat semitismen moeten worden vermeden, heeft een hele klui aan Psalm 125:3, waar de *NBG-vertaling 1951* heeft: 'De scepter der goddeloosheid zal niet blijven rusten op het erfdeel der rechtvaardigen.' Hier hebben we te maken met minstens vier typisch semitische uitdrukkingen.

De scepter is de koningsstaf als symbool van koninklijk gezag. Hier doet zich het eigenaardige voor, dat 'scepter' op zichzelf een concreet woord is om het abstracte begrip 'heerschappij' te symboliseren, maar dat in ons spraakgebruik het abstracte woord 'macht' concreter overkomt. 'Goddeloosheid' wekt hier het misverstand waarover we het bij Psalm 1 en 3 al hadden en kan beter met 'het kwade' worden weergegeven. 'Rusten' kennen wij zeker in de betekenis van 'drukken op'. Maar in deze context wordt dat element beter gehonoreerd met 'heersen'. In het Hebreeuws wordt met 'erfdeel' bedoeld het stuk land dat bij de verdeling van Kanaän door Jozua aan een bepaalde familie door het lot ten deel is gevallen. Om al deze nuances te honoreren kwamen we tot deze weergave: 'Dêrom sil de macht fan it kwea net hearskje yn it lân dat de rjochtfearigen tapart is.'

Een lastige puzzel

Veel hoofdbrekens heeft ons ook de engelenzang uit Lucas 2:14 gekost. Dat de lezing *eudokias* de voorkeur heeft boven *eudokia* (wat Luther en de *Statenvertaling* hebben), zal wel algemene toejuicing hebben. Bij de lezing met slot-s komt de structuur beter tot uitdrukking; we hebben dan te maken met een Hebreeuws parallellisme.

Ere	aan God	in de hoogste hemel
Vrede	voor welbehagen-mensen	op aarde.

De moeilijkheid schuilt in het laatste stukje: 'mensen van welbehagen'. Beide woorden staan in het Grieks zonder lidwoord, zijn dus algemeen bedoeld. We vergelijken een aantal vertalingen:

NBG-vertaling 1951: bij mensen des welbehagen.

Straat: onder de mensen van welbehagen.

Anne de Vries: voor de mensen aan wie Hij een welgevallen heeft.

Bertrangs en Schippers: voor alle mensen, die God in zijn oneindige goedheid liefheeft.

Groot Nieuws Bijbel: aan de mensen die in Gods gunst staan.

New English Bible: for men on whom his favour rests.

Er zijn twee vragen.

De eerste is: wie heeft welbehagen? De meeste vertalingen zijn het er wel over eens dat het gaat om Gods gezindheid jegens mensen.

De tweede is: wat zijn dat voor mensen? Het antwoord luidt: 'In wie God een welbehagen heeft.' Moeten deze woorden worden gelezen als een nadere bepaling die mensen in het algemeen omschrijft of is het een restrictie, zodat er ook mensen buiten deze groep vallen?

De meeste vertalingen zijn zo geformuleerd dat men op deze vraag geen antwoord krijgt. Soms probeert men het verschil duidelijk te maken door het wel of niet plaatsen van een komma voor de betreffende bijzin.

Nu is bij Lucas de bepaling 'in wie God een welgevallen heeft' zeker niet restrictief bedoeld. Ook in vers 10 ('die heel het volk ten deel zal vallen') is de boodschap van de engel universeel. De vertaling van vers 14 moet zodanig zijn geformuleerd dat de vraag 'zijn er dan ook mensen in wie God geen welbehagen heeft' niet kan opkomen. Die vraag is althans hier niet aan de orde. (Merkwaardigerwijze zijn er commentaren die op deze kwestie niet eens ingaan.) Om de tekst van Lucas recht te laten wedervaren leek ons de enige oplossing een bijzin van omstandigheid. Zo kwamen we tot deze weergave:

En frede op ierde, no't God yn minsken wolbehagen hat.

Het voegwoord *no't* (nu) geeft aan de tekst een sterke actualiteit mee, die het gebeuren in de kerstnacht basis laat zijn voor de inhoud van dit lied.

Spreekwoordelijk

Geen passage is zo relevant om te laten zien dat aan deze vertaling zorg is besteed als Deuteronomium 29. We geven de vertaling van Wumkes (1943) en de NFB.

Deuteronomium 29:19-20a
(Wumkes)
en it barre mocht, hwennear't er
de wurden fen dizze eed heart, dat
er himsels yn syn herte seinget,
sizzende: Ik scil frede hawwe,
alhowol't ik wannelje yn 'e
bihirding fen myn hert, om mei it
toarstige út to skoerren hwet
wietmakke is. De Heare scil net
fen wille wêze him to forjaen ...

Deuteronomium 29:18-19a
(NFBO)
As der ien is, dy't heart wat dit
flokferbûn ynhat, mar hy soe
himsels lokkich priizje en tinke:
It komt mei my wol yn oarder, al
gean ik ek dôfhûdich myn eigen
gong! – om sa de greide mei de
heide te fernielen – dan wol de
Heare him net ferjaen.

In dit stukje zijn minstens zes semitismen geëlimineerd. Bovendien is het gelukt de eigenaardige combinatie van het bevoëide en het dorstige – die ook in het Hebreeuws een beetje spreekwoordachtig aandoet – met het prachtige rijmpaar greide/ heide op te vangen. Correctie en duidelijkheid hebben bij de medewerkers aan de *Nije Fryske Bibeloersetting* vooropgestaan. Dat heeft ook waardering geoogst bij theologen en niet-theologisch geschoolde lezers. Maar het belangrijkste is dat bij Friezen in binnen- en buitenland de dankbaarheid ook na 25 jaar gebruik niet is verstomd.

Dr. B. Smilde was redactie-secretaris van de interkerkelijke commissie van de *Nije Fryske Bibeloersetting* (1967-1974). Daarna was hij coördinator voor de vertaling van het Oude Testament van de *Groot Nieuws Bijbel*.

Met dank aan mijn medevertalers:
dr. H.J. Brouwer en drs. H. Dijkstra.

Bijbelvertalingen

- A. Bertrangs & R. Schipper, *Het Nieuwe Testament voor mensen van deze tijd*. Bewerkt naar de Duitse vertaling [uit de grondtekst] door de werkgroep Verbo; Tielt-Lannoo, 1974.
- Anne de Vries, *Toen Jezus geboren werd*, Nijkerk: Callenbach, 1955⁵.
- E. Straat (vert.), *De goede boodschap volgens Markus, Matthijs, Lukas en Jan*, Baarn: Bosch & Keuning, 1968.
- *Nije Fryske Bibeloersetting*. Bibel: út de oarspronklike talen op 'e nij yn it Frysk oerset: yn opdracht fan Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke

- Bijbelstichting en ûnder ferantwurdlikens fan de Stifting Ynterstjerlike Kommissje foar de Nije Fryske Bibeloersetting. Amsterdam: Nederlands Bijbelgenootschap/Boxtel: Katholieke Bijbelstichting, 1978.
- De Bijbel: uit de grondtekst vertaald: *Willibrordvertaling*. Boxtel: Katholieke Bijbelstichting, 1975.
 - De *Statenvertaling* 1637-1937. Uitgegeven voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der Statenvertaling, 1937.
 - *Bijbel*: nieuwe vertaling op last van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies. Amsterdam: Nederlandsch Bijbelgenootschap, 1951.
 - *Groot Nieuws Bijbel*. Vertaling in omgangstaal. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 1985⁴.
 - *Good News Bible*: Today's English Version. Collins/Fontana: The Bible Societies, 1984.
 - *La Bible de Jérusalem*: la Sainte Bible. Traduite en français [du hébreu, du aramée et du grec] sous la direction de l'École biblique de Jérusalem. Paris: Éditions du Cerf, 1973.
 - *The New English Bible*. Oxford: University Press/Cambridge: University Press, 1970.
 - Wumkes, G. A., *It Alde Testamint: út it Hebrieusk oerset yn it Frysk: yn opdracht en under taforsjuch fen it kristlik Frysk selskip*. Amsterdam - Nederlands Bijbelgenootschap, 1943.

U of jij – sukkelen met de aanspreekvormen

Clazien Verheul

Sinds half oktober verschijnt er een wekelijkse column over *De Nieuwe Bijbelvertaling* in het Friesch Dagblad. Tot aan de publicatie van de complete bijbelvertaling op 27 oktober 2004 zullen drie vertalers van het project – Clazien Verheul, Rieuwerd Buitenwerf en Jaap van Dorp – korte bijdragen leveren over vertaalkwesties. De columns raken zo nauw aan het onderwerp van *Met Andere Woorden* – bijbelvertalen – dat de redactie besloten heeft in de komende tijd een column op te nemen.

Vorig jaar verscheen er een interessant proefschrift over een aspect van taalgebruik waar iedereen over mee kan praten. Hanny Vermaas promoveerde op het boek *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Ze citeert Multatuli, die in 1880 bij de vijfde druk van zijn toneelstuk *De bruid daarboven* verzucht dat hij bij de correctie ‘erg gesukkeld’ heeft met de tweede persoon: “‘Gy, je, jou, jouw, u’, hoe is ‘t eigenlyk? Ik wasch m’n handen in onkunde.”

U of jij? Het is ook voor de vertalers van *De Nieuwe Bijbelvertaling* niet eenvoudig geweest. Veel talen kennen geen onderscheid tussen een beleefdheidsvorm en een vertrouwelijke vorm bij het aanspreken van personen. Het Engels gebruikt ‘you’ in het spreken tegen een kind en om contact te leggen met onbekenden. Ook in de brontekst van de Bijbel wordt noch in het Hebreeuws, noch in het Grieks het onderscheid in aanspreekvormen gemaakt dat het Nederlands wel kent. Dat onderscheid is in de praktijk van het taalgebruik niet zo gemakkelijk, vooral omdat het gebruik van ‘u’ of ‘jij’ in de loop van de tijd verandert.

Om te voorkomen dat in *De Nieuwe Bijbelvertaling* de mensen in Genesis ‘u’ tegen elkaar zeggen en in 1 Samuël ‘jij’ is er al vroeg overleg geweest over de aanspreekvormen. Afgesproken is dat zowel de verhouding tussen mensen als de situatie waarin ze met elkaar spreken belangrijk is om te bepalen of men elkaar tutoyeert of voutsvoert. Kennen mensen elkaar of niet? En is er sprake van afstand of van vertrouwen, van eerbied en beleefdheid of van neerbuigendheid, of minachting?

Maar ook met zulke vragen is het nog niet eenvoudig om te beslissen welke aanspreekvorm de juiste is. In de NBV worden groepen mensen altijd met ‘u’ aangesproken, dat wil zeggen als Mozes, Jozua of Jezus aan het woord is; God zegt tegen mensen ‘je’ en ‘jij’ en tegen zijn volk dus ‘jullie’. Maar in profetische teksten is het lastig: de profeet is aan het woord, maar als het ware met een dubbele stem, want hij spreekt de woorden van God. En de aard van zijn spreken is bijzonder indringend, een profeet zit de mensen zo dicht op de huid dat een afstandelijk ‘u’ niet goed zou passen. Dus zeggen ook profeten ‘jullie’ tegen het volk. Een andere situatie is te vinden in de brieven in het Nieuwe Testament. Ook Paulus zoekt vaak indringend contact met de mensen die hij aanspreekt. Het verschil met de profeten is de vorm waarin dat gebeurt: in de profetische boeken wordt de indruk gewekt dat de profeet zijn gehoor direct toespreekt, terwijl Paulus’ betoog de vorm heeft van een brief en daarom is gekozen voor de u-vorm.

Jezus zegt ‘u’ als hij tegen een menigte mensen spreekt of als hij in discussie is met een groep Farizeeën. Maar als hij Farizeeën en schriftgeleerden huichelaars noemt, slangen, addergebroed (Matteüs 23:29-33) – blijft het dan ‘u’? Bij een discussie over dit hoofdstuk meenden sommige vertalers dat je van boosheid vanzelf gaat tutoyeren, maar een ander kon levendig voordoen hoe hij woedend tekeer kan gaan tegen een automobilist die hem zijn voorrang niet gunt, en hoe hij toch ‘u’ blijft zeggen, juist dan.

En hoe spreekt Jezus de mensen aan die hij geneest? Hoewel het voor hem onbekenden zijn, kozen we aanvankelijk toch voor tutoyeren, omdat ‘u’ zo afstandelijk is bij de intense situatie die ontstaat. Maar in de praktijk van het vertalen vonden we ‘je’ en ‘jij’ toch niet goed: het klinkt wat neerbuigend en doet denken aan de manier waarop patiënten in ziekenhuizen benaderd worden zodra ze de receptiebalie passeren.

De keuze voor de simpele woorden 'u' of 'jij', 'uw' of 'jouw', is in de NBV nooit vanzelfsprekend gemaakt, en in sommige situaties zou ook een andere keuze te verdedigen zijn. Maar over 'onkunde' en 'sukkelen' zal in het nawoord waarschijnlijk niet gesproken worden.

Mw. drs. C. Verheul is vertaalcoördinator neerlandistiek bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Deze column is geplaatst in het Friesch Dagblad van 23 oktober 2003.

'De geboorte van den Heiland Jesus Christus' van Jan Luyken, uit: *Veertig samen- en alleenspraaken uit het nieuwe verbond, met printverbeeldingen*, Amsterdam 1729

Foto: Sandra Haverman/NBG

Ohola en Oholiba: de gekuiste versie van Ezechiël 23 in de Targum Jonathan.¹

Alinda Damsma

Ezechiël 23 is een hoofdstuk dat berucht is vanwege het expliciete taalgebruik. Door middel van seksueel getinte beeldspraak is de geschiedenis van het volk Israël vanaf het verblijf in Egypte tot aan de Babylonische ballingschap beschreven. Een geschiedenis die gekenmerkt wordt door het continue vertrouwen op de grootmachten Egypte, Assyrië en Babylonië. De politieke verbintenissen, met alle religieuze implicaties van dien, hebben echter voor zowel het Noord- als het Zuidrijk (respectievelijk Israël en Juda) desastreuze gevolgen.

In niet mis te verstane woorden is de politieke en religieuze afvalligheid van Gods volk in Ezechiël 23 verbeeld, woorden die lezers en toehoorders hebben doen ontstellen. Israël en Juda worden namelijk voorgesteld als twee nymfomane zusters, genaamd Ohola en Oholiba, die al van jongs af aan de hoer spelen voor Egyptische, Assyrische en Babylonische mannen. Zelfs tijdens hun huwelijk met de Heer komt er geen einde aan hun hoerig gedrag. Met het obscene taalgebruik heeft de auteur een schokeffect beoogd om zijn boodschap door te laten dringen tot zijn tijdgenoten. Zijn aanpak heeft echter ook averechts gewerkt, want door de eeuwen heen is dit hoofdstuk in vele vertalingen gekuist, met verregaande gevolgen voor de boodschap.

Targumim

In deze bijdrage zal ik nagaan hoe de seksueel getinte verzen in Ezechiël 23 zijn weergegeven in een van de oudste vertalingen, namelijk de Aramese versies.² Deze Aramese vertalingen van de Hebreeuwse Bijbel worden *targumim* genoemd. Targumim is het meervoud van het Hebreeuwse woord *targum*, dat zowel 'uitlegging' als 'vertaling' kan betekenen. Deze dubbele betekenis geeft het karakter van de Aramese

versies treffend weer. De targumim zijn namelijk vertalingen in de ruimste zin van het woord. De vertalers (de rabbijnen) waren tevens exegeten.³ Woord-voor-woordvertalingen en interpretatieve parafrases wisselen elkaar af in deze versies, en dat maakt een onderzoek naar de wijze waarop Ezechiël 23 in het Aramees is weergegeven tot een boeiende onderneming. Hoe hebben de rabbijnen dit beruchte hoofdstuk geïnterpreteerd? Is er nog wel sprake van een schokeffect? En zo niet, heeft dit gevolgen voor de boodschap?

Targum Jonathan

De Aramese versie van Ezechiël 23 is te vinden in de Profetentargum, de Targum Jonathan.⁴ Deze Aramese vertaling van de Profeten heeft hoogstwaarschijnlijk een Palestijnse oorsprong. Mogelijk is ze in de eerste eeuw na Christus in Palestina ontstaan. Na verloop van tijd is de targum in Babylonië terechtgekomen, en heeft daar omstreeks de vijfde eeuw na Christus de eindredactie ondergaan. De Targum Jonathan was zeer gezaghebbend in Babylonië, misschien omdat het een vrij letterlijke weergave van de Profeten is. Van de grondtekst is slechts afgeweken in geval van duistere of poëtische passages, of wanneer het gevaar bestond dat de synagogebezoekers een passage zouden misverstaan. De afwijkingen vormen evenwel een bron van informatie over het rabbijnse denken in de eerste eeuwen na Christus. Dankzij de parafrase krijgt men een beeld van de tijdgeest. Dat geldt ook voor de rabbijnse weergave van de seksueel getinte verzen in Ezechiël 23. Mijs inziens hebben de rabbijnen drie vertaalstrategieën toegepast: demetaforiseren, kuisen en suggestieve weergave.

Demetaforiseren

Ten eerste is er de strategie van het demetaforiseren: de rabbijnen hebben de metafoer uitgelegd, met een gekuiste versie als neveneffect (hetgeen overigens zeer gewenst was). Ter illustratie volgen hieronder de targumim op twee verzen uit Ezechiël 23:⁵

Ezechiël 23:3

wattiznèna vemitsrajim bin'oerehèn zanoè sjamma mo'achoe sjedehèn wesjam 'issoe daddee betoelehèn

'Zij speelden de hoer in Egypte, in hun jeugd speelden zij de hoer; daar werden hun boezems samengedrukt en daar perste men hun maagdelijke borsten samen.'

Targum op Ezechiël 23:3

oete'a'a vemitsrajim batar poelchan ta'awatehon te'a'a tamman palecha leta'awata wetamman qalqila 'ovadehon
'Zij dwaalden in Egypte af achter hun afgodendienst aan, zij dwaalden af; daar dienden zij de afgoden en daar bedierven zij hun daden.'

Ezechiël 23:19

wattarbè 'èt taznoetèha lizkor 'èt jemee ne'oerèha 'asjèr zaneta be'èrèt mitsrajim
'Zij vermeederde haar hoererij terugdenkend aan de dagen van haar jeugd toen zij de hoer speelde in het land Egypte.'

Targum op Ezechiël 23:19

we'asgi'at jat te'oeta le'adkara jat jomin demilleqadmin dit'at behon kad hawat be'ar'a demitsrajim
'Zij vermeederde haar afgoderij terugdenkend aan de dagen van vroeger toen zij met hen afdwaalde toen zij in het land Egypte was.'

De rabbijnen hebben deze verzen religieus geïnterpreteerd: in plaats van zedelijk wangedrag is er in de targum sprake van geloofsafval. De religieuze interpretatie is niet zo vreemd wanneer men bedenkt dat het verbum *zana* 'de hoer spelen, hoereren' in de Hebreeuwse Bijbel niet alleen in een profane, maar soms ook in een religieuze context staat. De religieuze connotatie van *zana* komt onder meer in Exodus 34:15vv; Deuteronomium 31:16; Richteren 2:17 en 1 Kronieken 5:25 duidelijk naar voren. Het volk Israël is God ontrouw geweest door gelijk een hoer achter de afgoden aan te gaan. In Ezechiël 23 lijkt *zana*, en de daarvan afgeleide woorden *zenoenim*, *zenoet* en *taznoet* 'hoererij, ontucht', echter speciaal betrekking te hebben op de politieke afvalligheid van het Noord- en het Zuidrijk. Zo staat er in Ezechiël 23:30 dat Oholiba (= Juda) de hoer heeft gespeeld voor de volken. Weliswaar wordt er in de grondtekst ook kritiek geuit op de religieuze afvalligheid, maar die lijkt verbeeld te zijn met behulp van het verbum *na'ap* 'echtbreuk plegen', zie bijvoorbeeld Ezechiël 23:37.

Kuisen

Soms zijn de rabbijnen niet meteen overgegaan tot de uitlegging van de seksueel getinte beeldspraak. Ze hebben aanstootgevende woorden willen vermijden zonder afbreuk te doen aan het beeldend taalgebruik. In tegenstelling tot de eerste vertaalstrategie kunnen we hier dus wel spreken van het opzettelijk kuisen door de rabbijnen. Onder meer in Ezechiël 23:29 en 23:34 treffen we 'bewust' gekuiste versgedeelten aan:

Ezechiël 23:29

we'asoe 'otach besin'a welaqechoe kol jegi'ech wa'azavoech 'erom we'erja
'Zij zullen jou hatelijk behandelen, al jouw verworven bezit wegnemen en jou naakt en bloot achterlaten ...'

Targum op Ezechiël 23:29

wejitpar'oem minnich bidvavoe wejisjbon kol le'oetich wejisjbeqoenich metoeltela oesjviqa
'Zij zullen jou hatelijk straffen, al jouw verworven bezit wegnemen en jou rondzwervend en eenzaam achterlaten ...'

Ezechiël 23:34

wesjatit 'otah oematsit we'èt charasèha tegaremi wesjadajich tenatteqi
'Jij zult hem drinken, ja leegslurpen, en zijn scherven zul jij afknagen en jouw borsten zul jij stukscheuren ...'

Targum op Ezechiël 23:34

wetisjtan jata wetigmerin wejat por'anoeta teqabbelin oebisrich tetallesjin
'Jij zult hem drinken, ja leegdrinken, en zijn straf zul jij dragen en jouw vlees zul jij stukscheuren ...'

In bovenstaande voorbeelden heeft de targum de woorden 'erom 'naakt', 'erja 'bloot' en *sjadajim* 'borsten' vermeden, maar zonder dat het ten koste is gegaan van de beeldspraak. De genoemde seksueel geladen woorden zijn namelijk vervangen door respectievelijk *metoeltela* 'rondzwervend', *sjiqa* 'eenzaam' en *besar* 'vlees'.

Suggestieve weergave

Enkele seksueel getinte verzen zijn op het oog gekuist in de targum, maar bij nader inzien lijkt er sprake te zijn van een dubbelzinnige vertaling. Ik schrijf bewust 'lijkt', want het is in dit soort gevallen moeilijk te bepalen of de rabbijnen opzettelijk gebruik hebben gemaakt van dubbele bodems. Het kan echter zijn dat ze door middel van een suggestieve weergave toch nog enigszins recht hebben willen doen aan de kracht van de beeldspraak. Onder meer in Ezechiël 23:4 en 23:44 vindt men voorbeelden van mogelijke dubbelzinnigheden:

Ezechiël 23:4

oesjmotan 'ohola ha-gedola we'oholiva 'achotah wattihjèna li watteladna banim oevanot
'En wat hun namen betreft: de oudste heette Ohola en haar zuster heette Oholiba. Zij werden de mijne en baarden zonen en dochters ...'

Targum op Ezechiël 23:4

*oesjmahatehon 'ohola rabbeta we'oholiva 'achata wahawa'a
mesjammesjan qodamaj we'atslacha bivnin oebivnan*

'En wat hun namen betreft: de oudste heette Ohola en haar zuster heette Oholiba. En toen zij voor Mij aan het dienen waren, waren zij voorspoedig met zonen en dochters ...'

De targum vermijdt het antropomorfe beeld van de Heer die twee zusters huwt. Kennelijk vonden de rabbijnen de vermelding van Gods bigamie te ver gaan. In plaats van 'zij werden de mijne' staat er in de targum dan ook 'toen zij voor Mij aan het dienen waren'. Wederom een religieuze interpretatie, want onder *sjemasj* 'dienen' kan de religieuze dienst voor God worden verstaan. Echter, *sjemasj* kan ook fungeren als een eufemisme voor de geslachtsdaad.⁶ Deze woordkeuze van de rabbijnen is verdacht, want in de targumim op Ezechiël 23:3 en 23:8 is het verbum *pelach* voor 'dienen' gebruikt. Tevens doet de context waarin *sjemasj* staat vermoeden dat we hier te maken hebben met een dubbele bodem: er is sprake van het krijgen van vele kinderen.

Ezechiël 23:44

wajjavo 'elèha kevo 'èl 'isja zona

'Men ging naar haar zoals men naar een hoer gaat ...'

Targum op Ezechiël 23:44

we'aloe lewata kema de'alín lewat 'itteta poendeqeta

'Zij gingen naar haar zoals men naar een herbergierster gaat ...'

Bovenstaand versgedeelte, dat een overduidelijke seksuele lading heeft, onder meer door de eufemistische uitdrukking *bo 'èl(-'isja)* 'gaan naar, komen tot (een vrouw)', lijkt in de targum gekuist te zijn. Maar misschien zijn ook hier dubbelzinnigheden in het spel. Zo wordt de uitdrukking *bo 'èl* in de targum weergegeven met *'alal lewat*, dat eveneens een seksuele connotatie heeft.⁷ Verder is *'isja zona* 'hoer' door de rabbijnen vertaald met *'itteta poendeqeta* 'herbergierster'. Mogelijkerwijs hebben de rabbijnen de vorm *zona* niet afgeleid van het verbum *zana* 'de hoer spelen, hoeren', maar van het verbum *zoen* 'voeden, onderhouden', en dit laatstgenoemde verbum geassocieerd met de gastvrijheid van een herberg. 'Herbergierster' klinkt ook een stuk milder dan 'hoer', zij het dat in het Oude Nabije Oosten de combinatie van herbergierster en hoer niet uitzonderlijk was: een herberg was doorgaans ook een bordeel. Eenzelfde vertaalkwestie doet zich voor in de targumim op Jozua 2:1 en 1 Koningen 3:16, ook in die verzen is *'isja zona* 'hoer' weergegeven met *'itteta poendeqeta* 'herbergierster'. Enerzijds kunnen de rabbijnen voor deze

vertaling hebben gekozen om Ohola en Oholiba niet in een kwaad daglicht te stellen, anderzijds hebben ze de ongunstige betekenis misschien bewust voor ogen gehad.

Halfslachtige vertaling

Na deze verdieping in de vertaalstrategieën van de rabbijnen, kan men de (voorlopige) conclusie trekken dat Ezechiël 23 in de Targum Jonathan op halfslachtige wijze vertaald is. Ten gevolge van de religieuze interpretatie is de grondtekst, waarin zowel de politieke als de religieuze afvalligheid fel bekritiseerd wordt, namelijk eenzijdig weergegeven. De targum beziet de ontrouw van Gods volk vrijwel alleen vanuit religieus, en niet vanuit politiek perspectief. Tevens is er door de toegepaste vertaalstrategieën geen sprake meer van een schokeffect. De enorme emotionele impact die de grondtekst ook nu nog, ruim 2500 jaar later, heeft, is mijns inziens verloren gegaan in de Aramese versie. Op grond van de tekstuele relatie tussen de Hebreeuwse tekst en de Targum Jonathan zou dus de conclusie gerechtvaardigd zijn dat de targum op Ezechiël 23 een halfslachtige vertaling is.

Skopos-perspectief

Ik zou de rabbijnen echter ernstig tekortdoen, indien ik het zou laten bij die conclusie. Neemt men namelijk de skopos⁸ van de targumim in ogenschouw, dan wordt duidelijk waarom de rabbijnen de hierboven beschreven strategieën hebben toegepast.

De targumim deden voornamelijk dienst in de synagoge, die bezocht werd door alle lagen van de joodse bevolking. Voor een breed publiek werd de actuele betekenis van de Schrift met behulp van de targumim uitgelegd. Om verschillende redenen zullen de rabbijnen de behoefte hebben gevoeld om de seksueel getinte verzen in Ezechiël 23 te kuisen: Allereerst bestond de angst voor morele afvalligheid onder de synagogebezoekers. Een ongekuiste weergave zou de zedeloosheid in de hand kunnen werken.

Daarnaast kuiste men de obscene verzen uit patriottisme. Ook al had Gods volk door de geschiedenis heen vele zonden begaan, toch behoorde men respectvol om te gaan met het eigen verleden.

Waarom in de targum op Ezechiël 23 de nadruk is komen te liggen op de religieuze afvalligheid van Israël kan verklaard worden door – enerzijds – de situatie van politieke afhankelijkheid. De politieke perikelen van het Noord- en het Zuidrijk stamden uit lang vervlogen tijden, ze hadden hun actuele betekenis verloren voor het joodse volk. Het had dan ook geen zin om aan de targum op Ezechiël 23 een politieke lading te geven, het had

zelfs gevaarlijk kunnen zijn, aangezien de Romeinse overheersers deze politieke boodschap als een uiting van rebellie konden opvatten. Anderzijds was er de angst voor afgoderij. Geloofsafval vormde een reële bedreiging binnen de joodse gemeenschap in de hellenistisch-Romeinse tijd. Dit werd onder meer veroorzaakt door de vervolgingen en de anti-joodse polemiek. De (christelijke) polemici zaaiden namelijk twijfel door met behulp van bijbelteksten Gods verwerping van Israël aan te tonen. Passages als Ezechiël 23 waren wat dat betreft koren op de molen voor de tegenstanders, hetgeen de rabbijnen nog een aanleiding verschafte om het hoofdstuk te kuisen. Met een afgezwakte versie van Ezechiël 23 konden de polemici immers niet in de kaart gespeeld worden. Afgoderij vormde dus een bron van zorg voor de rabbijnen, en met behulp van de targumim wilden ze haar bestrijden. Vandaar dat er in de targum op Ezechiël 23 voortdurend op gehamerd wordt dat afgoderij zinloos en zondig is.

Beziet men de Aramese weergave van Ezechiël 23 vanuit het skopos-perspectief, dan wordt dus duidelijk waarom het circa zes eeuwen na het ontstaan van de grondtekst noodzakelijk werd geacht om de tekst te kuisen en specifiek de nadruk te leggen op de religieuze afvalligheid van Gods volk. De politieke en sociaal-religieuze situatie noopte de rabbijnen daartoe. Ter bescherming van de rabbijns-joodse identiteit kozen ze voor deze vertaalstrategieën.

Mw. drs. A. Damsma studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Dit artikel is een bewerking van haar doctoraalscriptie.

Noten

1. Dit artikel is een beknopte samenvatting van mijn scriptie, getiteld: 'Ohola & Oholiba: de gekuiste versie; een onderzoek naar de censurering van Ezechiël 23 in de Targum Jonathan en de gevolgen daarvan voor de oorspronkelijke boodschap'. Deze scriptie is totstandgekomen onder begeleiding van mw. dr. M.L. Folmer (Hebreeuws/Aramees) en prof. dr. L.J. de Vries (Bijbelvertalen/Taalwetenschappen). Beiden zijn verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
2. Er bestaan verschillende Aramese vertalingen van (gedeelten van) de Hebreeuwse Bijbel, vandaar dat ik niet spreek van één Aramese versie.
3. Het volgende artikel vormt een goede inleiding op de vertaalgeschiedenis en de vertaaltechnieken van de targumim: P.S. Alexander, 'Jewish Aramaic Translations of

Hebrew Scriptures', in: M.J. Mulder, H. Sysling (eds.), *Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, Assen 1988, p. 217-253.

4. Het voert te ver om in deze bijdrage uitgebreid in te gaan op de ontstaansgeschiedenis, het auteurschap en de redactiegeschiedenis van de Targum Jonathan. In de volgende werken worden deze kwesties echter uitvoerig besproken: P. Churgin, *Targum Jonathan to the Prophets*, New York herdruk 1983; L. Smolar, M. Aberbach, *Studies in Targum Jonathan to the Prophets*, New York 1983.
5. De massoretische tekst is afkomstig uit de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS) en de tekst van de Targum Jonathan heb ik overgenomen uit: A. Sperber (ed.), *The Bible in Aramaic*. Vol. III: The Latter Prophets According to Targum Jonathan, Leiden 1962, p. 316-320.
6. Zie M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990, p. 559.
7. Zie M. Sokoloff, 1990, p. 408-409.
8. Het begrip 'skopos' heeft betrekking op de sociaal-culturele functie van een vertaling, en is afkomstig uit de moderne vertaalwetenschap. Prof.dr. L.J. de Vries past de skopos-benadering toe op de bijbelwetenschappen.

Het proefschrift van Londroma Bandony

Arian Verheij

De hoogste laag, de rykste arm gevonden.

Veehockders vinden, van Godts troonwacht afgezonden,
Te Bethlem stal en kribbe, en 't kint, in doek gewonden.
Wat herberg van dien Heer! wat wieg! O nedrigheit!
Hoe minzaam paartge u met de hoogste majesteit!.

Bb

'Het kint in de kribbe gevonden' van Pieter Schut (afbeelding) en Johannes Vollenhove (gedichtje), uit: *De heilige historien des Ouden en Nieuwen Testaments, met korte byschriften en gedigten verrykt ... uytgegeven door Nicolaus Visscher, Rotterdam 1734*

Foto: Sandra Haverman/NBG

Op dinsdag 23 september 2003 vond aan de Vrije Universiteit te Amsterdam de promotie plaats van Londroma Bandony. Bandony is afkomstig uit de Democratische Republiek Kongo, uit de streek rond de stad Bunia, die de laatste tijd vaak op zo tragische wijze in het nieuws is vanwege de conflicten tussen Hema en Lendu.

Bandony is Lendu en heeft de dramatische gevolgen van de burgeroorlog aan den lijve ondervonden. Met steun van het Nederlands Bijbelgenootschap heeft Bandony aan zijn proefschrift gewerkt, eerst onder supervisie van prof.dr. Jan de Waard en later bij prof.dr. Eep Talstra, die ook zijn promotor werd.

Staande uitdrukkingen

De titel van Bandony's proefschrift luidt: *Analyse Sémantique des Expressions Idiomatiques de l'Hébreu Biblique: Expressions Relatives aux Parties du Corps et leur Traduction en Bbaledha (Lendu)*. Het uitgangspunt van deze omvangrijke studie ligt in Bandony's werk als bijbelvertaler. Zijn vraag is, hoe in het Lendu om te gaan met staande uitdrukkingen in het bijbels Hebreeuws. Omdat er tamelijk veel staande uitdrukkingen zijn, heeft Bandony zich beperkt, en wel tot die waarin lichaamsdelen een rol spelen. Voor het Nederlands zou je kunnen denken aan het voorbeeld: 'iemand de hand boven het hoofd houden'. Als je dat vertaalt in een andere taal kun je die 'hand' en dat 'hoofd' handhaven maar het is dan de vraag of de bedoeling goed kan worden begrepen door de sprekers van die andere taal. Zo niet, dan kan het beter zijn om de betekenis – iemand 'beschermen' – te vertalen. Maar je kunt dan ook proberen om een andere uitdrukking te gebruiken die ongeveer hetzelfde wil zeggen, bijvoorbeeld 'iemand uit de wind houden'.

Opzet

In acht hoofdstukken behandelt Bandony de volgende uitdrukkingen (ik doe een poging om in het Nederlands de Franse uitdrukkingen van Bandony weer te geven, die weer min of meer letterlijke vertalingen uit het Hebreeuws zijn):

1. 'zijn' hand zwaaien 'tegen';
2. de hoorn verheffen;
3. 'zijn' hoorn is hoog;
4. het hoofd schudden;
5. dat 'zijn' bloed op 'zijn' hoofd zij;
6. het aangezicht van ... doen lichten 'over';
7. knipogen;
8. tandenknarsen tegen.

Alle hoofdstukken zijn volgens eenzelfde schema opgezet. Eerst worden alle gevallen van de Hebreeuwse uitdrukking in kwestie gedetailleerd beschreven, met onder meer aandacht voor woordvormen en zinsbouw. Ook worden de weergaven ervan in een tiental Frans- en Engelstalige bijbelvertalingen met elkaar vergeleken, om te zien hoe letterlijk of hoe interpreterend die vertalingen zijn. Als Lenduvertaler is Bandony een pionier en gebruikt hij deze bestaande vertalingen in Europese talen. Ten slotte geeft hij van elk geval een exegetische analyse.

Een tweede stap behelst een semantische analyse van de uitdrukking. Belangrijk daarbij is, welke andere termen in de directe context van de uitdrukking voorkomen, en hoe de verhoudingen zijn tussen de betrokken personages. Tot slot bespreekt Bandony uitvoerig de mogelijke vertaalvarianten voor de uitdrukking. Het gaat natuurlijk vooral om het Lendu, maar ook betreft hij onder meer het Swahili erbij.

Vertaalmethode

Opvallend is dat Bandony niet aan één specifieke vertaalmethode de voorkeur geeft. Het hangt juist erg van de uitdrukking in kwestie af, welke weergave het beste voldoet. In het Lendu betekent 'het hoofd schudden' (hfdst. 4) hetzelfde als in het Hebreeuws, dus daar past een letterlijke vertaling. Voor een uitdrukking als 'dat zijn bloed op zijn hoofd zij' (hfdst. 5) geldt dat niet. Maar het Lendu kent een uitdrukking die daar wel een beetje op lijkt en hetzelfde betekent: 'dat zijn bloed over hem wene'. Dus daar kan deze andere uitdrukking heel goed gebruikt worden. Als ook dat niet kan, moet slechts de functionele betekenis van de Hebreeuwse uitdrukking in het Lendu worden weergegeven.

Oog voor details

Met zijn zeer grondige en gedetailleerde studie heeft Bandony het bijbelvertaalwerk in zijn regio, maar zeker ook daarbuiten, een grote dienst bewezen. Het is te hopen dat hij daarmee door zal kunnen gaan, en dat ook anderen van zijn kennis zullen kunnen profiteren.

Dr. A.J.C. Verheij was tot 1 april 2003 als vertaalmedewerker verbonden aan het project *De Nieuwe Bijbelvertaling* en was lid van de promotiecommissie van dr. Londroma Bandony.

Proefschriftgegevens:

Londroma Bandony, *Analyse Sémantique des Expressions Idiomatiques de l'Hébreu Biblique: Expressions Relatives aux Parties du Corps et leur Traduction en Bbaletha (Lendu)*. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam, 2003, 496 p. Literatuuropgave, register op bijbelpaatsen, Nederlandse samenvatting. Niet in de handel.

Bijbelvertalen in Papoea Nieuw-Guinea

Het Nederlands Bijbelgenootschap maakt deel uit van een wereldwijd netwerk van bijbelgenootschappen, de United Bible Societies (UBS). Dit netwerk heeft zich als doel gesteld elkaar te adviseren en te ondersteunen in de gemeenschappelijke taak om de Bijbel te verspreiden.

Bijbelgenootschappen werken niet alleen samen met elkaar maar ook met (christelijke) kerken en kerkgerelateerde organisaties. Via de UBS is het NBG dus verbonden met andere bijbelgenootschappen die hun werk verrichten onder heel verschillende omstandigheden.

Papoea Nieuw-Guinea

Een van die bijbelgenootschappen is dat van Papoea Nieuw-Guinea, dat in 1975 onafhankelijk werd. In hetzelfde jaar werd daar een bijbelgenootschap opgericht dat een jaar later lid zou worden van de UBS. Maar bijbelverspreiding begon al eerder in Papoea Nieuw-Guinea, in 1871.

Op dit moment kent Papoea Nieuw-Guinea zo'n 65% protestantse gelovigen en 30% rooms-katholieken. Een kleine 4% hangt traditionele godsdiensten aan. De officiële talen van dit eiland zijn Engels, Tok Pisin en Hiri Motu, maar er worden meer dan 740 andere talen gesproken. Het bijbelgenootschap werkt eraan om gedeelten van de Bijbel in de vele verschillende talen beschikbaar te stellen. Zo verscheen in 2002 het Nieuwe Testament in het Kire, een taal die door een bevolkingsgroep in het noordoosten van Papoea Nieuw-Guinea gesproken wordt.

Alfabetisering

Maar een bijbelvertaling biedt meer dan alleen de kans om de Bijbel in de eigen taal te lezen. Zij kan namelijk ook fungeren als ondersteuning bij het

leren lezen. Bijna 30% van de bevolking in Papoea Nieuw-Guinea kan dat niet of nauwelijks. Daarbij komt dat een groot aantal talen alleen als gesproken taal bestaat (zoals het Kire); bij het maken van een bijbelvertaling wordt een taalsysteem op schrift ontwikkeld dat aangeleerd en overgedragen kan worden.

De regering van Papoea Nieuw-Guinea heeft bepaald dat kinderen de eerste twee jaar op school les krijgen in hun inheemse taal (zoals het Arammba en het Witu). De daaropvolgende jaren zullen lessen in het Engels worden gegeven. Het bijbelgenootschap ziet deze nieuwe bepaling als een geweldige kans en wil hier een alfabetiseringsproject aan koppelen. De Bijbel kan in inheemse talen worden vertaald, gedrukt en verspreid. Kinderen kunnen hierdoor leren lezen in de Bijbel.

Het bijbelgenootschap werkt voor dit alfabetiseringsproject samen met het *Summer Institute for Linguistics* (SIL, een onderdeel van Wycliffe bijbelvertalers) in het onderzoek naar behoefte en het vaststellen van prioriteiten in het vertaalwerk. Het bijbelgenootschap wil ook boekjes beschikbaar stellen die gemakkelijk te lezen zijn. Deze bestaan al in het Tok Pisin en het Hiri Motu. Ze worden gebruikt in dorpschooltjes en voor alfabetiseringsprojecten voor volwassenen.

Bijdragen

Het NBG wil aan dit vertaal- en alfabetiseringsproject € 36.000,- bijdragen. Mocht u geïnteresseerd zijn in het vertaalwerk dat in Papoea Nieuw-Guinea plaatsvindt, dan kunt u contact opnemen met de sectie Fondsenwerving van het Nederlands Bijbelgenootschap. Daar kunt u tevens informatie krijgen over andere projecten van het bijbelgenootschap in Papoea Nieuw-Guinea en elders.

U kunt een bijdrage leveren aan dit werk door lid te worden van het NBG of van de Bijbel per Maand-Club (BpmC).

De sectie Fondsenwerving bestaat uit Ruud Blom, tel. (023) 514 61 77 (rblom@bijbelgenootschap.nl) en Heleen Zwanenburg, tel. (023) 514 61 75 (hzwanenburg@bijbelgenootschap.nl).

Bijbelzondag 2004

Bij dit nummer van *Met Andere Woorden* treft u de brochure *Waardevolle woorden* aan. Deze brochure bevat informatie over de Bijbelzondag in 2004 en een toelichting op de te lezen bijbelteksten. Verder vindt u een vouwblad met een kinderverhaal en ideeën voor de kindernevendienst. Al eerder ontving u een folder over de Bijbelzondag 2004 bij het septembernummer van *Met Andere Woorden*. Deze folder bevat ook de bijbelteksten voor de Bijbelzondag.

Alle informatie over de Bijbelzondag is ook beschikbaar op onze site www.bijbelgenootschap.nl, doorklikken op de knop 'Bijbelzondag 2004'.

Met Andere Woorden online

De artikelen uit *Met Andere Woorden* zijn sinds kort te vinden op www.bijbelgenootschap.nl. Via de knop *Met Andere Woorden* op de homepage komt u bij het kwartaalblad. De artikelen worden gerubriceerd op trefwoorden en jaargang; er zal (op termijn) ook een pdf-bestand komen. In afwachting van de verdere vernieuwing van de website zal eerst jaargang 2003 ontsloten worden. Daarna wordt gewerkt aan eerdere jaargangen.

27 oktober 2004 – Presentatie De Nieuwe Bijbelvertaling

Noteert u het alvast in uw agenda? *De Nieuwe Bijbelvertaling* komt eraan! Op 27 oktober 2004 zal de complete nieuwe vertaling gepubliceerd worden. En ook de naam is nu bekend: *De Nieuwe Bijbelvertaling* blijft als naam gehandhaafd.

Werk in uitvoering 3

Op 27 oktober jl. is *Werk in uitvoering 3* verschenen. Deze uitgave bevat de bijbelboeken Ruth, Amos, Lucas, een deel van het apocriefe boek Wijsheid en enkele psalmen en wordt gratis verstrekt aan voorgangers in Nederland; katholieke pastores kunnen een exemplaar aanvragen bij de Katholieke Bijbelstichting, tel. (073) 613 32 20, of e-mail: info@rkbijbel.nl. Wilt u ook een exemplaar? Voor € 10,- kunt u er een bestellen bij de helpdesk van het NBG, tel. (023) 514 61 61 of kijk op de website van het bijbelgenootschap, www.bijbelgenootschap.nl en klik op de oranje knop *De Nieuwe Bijbelvertaling*.

Werk in uitvoering 3 online

Vanaf 28 november zijn de bijbelboeken Ruth, Amos en Lucas uit *Werk in uitvoering 3* op internet te vinden. Bezoek de website www.bijbelgenootschap.nl en klik door via 'nbv'. Daarna klikt u 'teksten' aan.

'Ondanks het Tweede Gebod' – tentoonstelling Bijbels Museum

Op het eerste gezicht lijken illustraties met bijbelse thema's uitsluitend voorbehouden aan christelijke boeken. Is het immers niet zo dat joden het Tweede Gebod 'Gij zult geen gesneden beeld maken' eerbiedigen? Echter, joodse geïllustreerde uitgaven bestaan wel degelijk, al zijn ze vergeleken met christelijke boeken schaars geïllustreerd. De bijbelillustraties in joodse uitgaven zijn niet van joodse origine, maar overgenomen uit christelijke boeken, al dan niet bewerkt.

In de tentoonstelling in het Bijbels Museum wordt aan de hand van bijbelillustraties uit de 16de tot de 19de eeuw de invloed duidelijk gemaakt van de christelijke beeldtaal op de joodse beeldtaal. De christelijke beeldtaal werd niet klakkeloos overgenomen, maar in meer of mindere mate binnen een joodse context geplaatst. De tentoonstelling laat de afbeeldingen in hun oorspronkelijke vorm zien en in hun veranderde joodse uitvoering.

Ze omvat een groot aantal gedrukte bijbelse boeken met bijbelse illustraties, zoals een Lutherbijbel uit 1583, twee Amsterdamse Haggadah-uitgaven uit 1695 en 1712, de Leipnik Haggadah uit 1738 en een prachtige eenblads-micrografie. Naast boeken is er ook plaats ingeruimd voor een bijzondere collectie achttiende- en negentiende-eeuwse judaica, waaronder een zilveren pesach-schaal, een schitterende kruidenbus uit 1740, een Pidyon ha-ben schaal en een gouden amulet.

Herengracht 366, Amsterdam, 24 oktober 2003 t/m 7 maart 2004
Kijk ook op www.bijbelmuseum.nl.